

ΘΕΜΑ: ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΟΥ ΕΚΛΕΓΕΙΝ

ΜΑΘΗΜΑ: ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

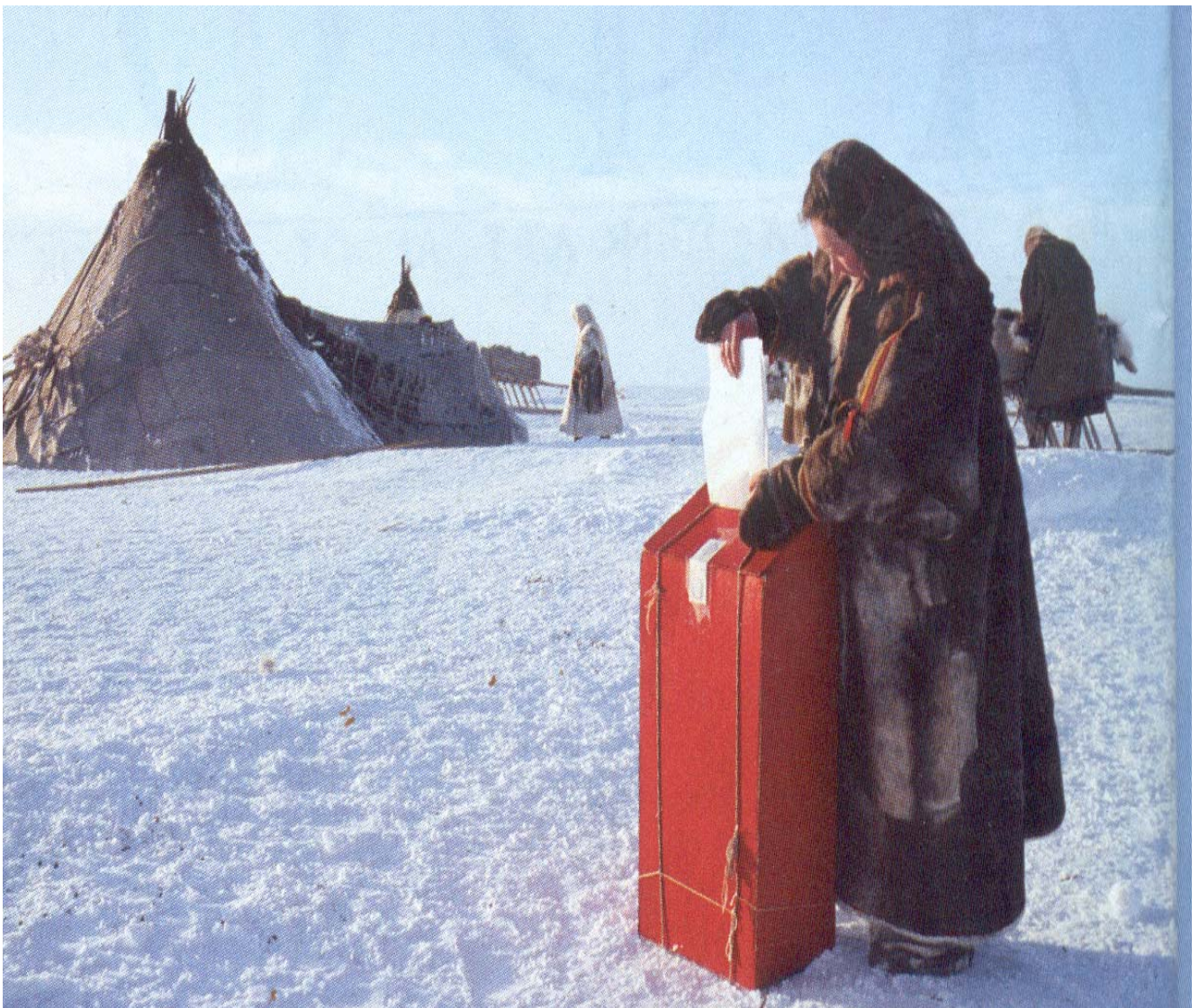
ΔΙΔΑΣΚΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ: 2004-2005

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ: ΠΛΟΣΚΑ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΑ

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΗΤΡΩΟΥ: 1340200400374

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ: 12-01-2005

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

I. ΠΡΟΛΟΓΟΣ 3

II. ΚΥΡΙΩΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗ 4

Α. ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΟΥ ΕΚΛΕΓΕΙΝ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ	4
1. ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΟΥ ΕΚΛΕΓΕΙΝ ΣΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ	5
2. ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΟΥ ΕΚΛΕΓΕΙΝ ΣΤΗΝ ΑΠΕΛΛΑ	8
Β. ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΟΥ ΕΚΛΕΓΕΙΝ ΣΤΗ ΔΙΕΘΝΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΗΝΗ	9
Γ. ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΟΥ ΕΚΛΕΓΕΙΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ	12
Δ. ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΟΥ ΕΚΛΕΓΕΙΝ ΣΤΟ ΙΣΧΥΟΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑ	18
Ε. Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΨΗΦΟΣ	21

III. ΕΠΙΛΟΓΟΣ 24

IV. ΠΕΡΙΛΗΨΗ 25

V. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 26

Ι.ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Σκοπό της ακόλουθης εργασίας αποτελεί η μελέτη της έκφρασης της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας, του δικαιώματος του εκλέγειν. Πιο συγκεκριμένα θα παρουσιαστεί η ιστορική εξέλιξη του παραπάνω δικαιώματος ξεκινώντας από το λίκνο της δημοκρατίας, την αρχαία Ελλάδα, στη συνέχεια στην ελληνική συνταγματική ιστορία από το Σύνταγμα του 1844 ως το ισχύον Σύνταγμα, ενώ ξεχωριστή αναφορά θα γίνει στην κατάκτηση της γυναικείας ψήφου.

Στο σημείο αυτό εύλογα γεννάται το ερώτημα: Πώς ορίζεται το δικαίωμα της ψήφου ως έννοια και τι περιεχόμενο έχει;

«Ψήφος είναι η δήλωση βουλήσεως του πολίτη που πραγματώνει τη συμμετοχή του στο Εκλογικό Σώμα, όταν τούτο καλείται να ασκήσει τις αρμοδιότητες που του αναθέτει το Σύνταγμα.»¹

Αυτός είναι ο εννοιολογικός ορισμός του δικαιώματος του εκλέγειν. Ως προς το περιεχόμενο, μπορούμε να πούμε ότι το εκλογικό δικαίωμα μετουσιώνει σε πράξη τη δημοκρατική αρχή και κυρίως την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας με αποτέλεσμα ο πολίτης να μετέχει και έμπρακτα να διαμορφώνει μέσω των επιλογών του το πολιτικό προσκήνιο.²

Επομένως, μέσω της ιστορικής αναδρομής ο κάθε αναγνώστης θα έχει την ευκαιρία να

¹ Παπαδημητρίου Γεώργιος, *Το δικαίωμα της ψήφου: Η καρδιά του συστήματος των θεμελιωδών δικαιωμάτων*, σελ. 9

² βλ. περισσότερα: Παπαδημητρίου Γεώργιος, *Το δικαίωμα της ψήφου: Η καρδιά του συστήματος των θεμελιωδών δικαιωμάτων*, σελ. 9-10

πληροφορηθεί για τη σταδιακή διεύρυνση του δικαιώματος της ψήφου όσον αφορά τις κοινωνικές ομάδες και για τις εκάστοτε ιστορικές συνθήκες και συγκυρίες που επέδρασαν καταλυτικά στην κατάκτηση του ανωτέρω σημαντικού δικαιώματος.

II.ΚΥΡΙΩΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

A.Το δικαίωμα του εκλέγειν στην αρχαία Ελλάδα

Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο θα μελετήσουμε το δικαίωμα του εκλέγειν στην ελληνική αρχαιότητα και συγκεκριμένα σε δυο μεγάλα πολιτειακά όργανα που λειτούργησαν σε διαφορετικά πολιτεύματα. Πρώτον, στην Εκκλησία του δήμου της δημοκρατικής Αθήνας και δεύτερον στην Απέλλα της ολιγαρχικής Σπάρτης.

Στο σημείο αυτό αρμόζει να αναφερθεί πως τα πολιτικά καθεστώτα διακρίνονται σε ολιγαρχικά ή δημοκρατικά ανάλογα με το ποιο από τα πολιτειακά όργανα (Βουλή, Εκκλησία του δήμου, αρχές) ασκεί την πολιτική εξουσία. Γενικά, στα ολιγαρχικά και αριστοκρατικά πολιτεύματα φορέας της πολιτικής εξουσίας είναι η Βουλή ενώ στα δημοκρατικά η λαϊκή συνέλευση.³

³ βλ. σχετικά: Ιουλία Βελισσαροπούλου Καράκωστα, *Θεσμοί της αρχαιότητας*, σελ. 140-141

1.ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΟΥ ΕΚΛΕΓΕΙΝ ΣΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ

Η Εκκλησία του δήμου ήταν το κυρίαρχο πολιτειακό όργανο στην αρχαία δημοκρατική Αθήνα. Συνεδρίαζε τακτικά (σαράντα φορές συνολικά στη διάρκεια του έτους) αλλά και σε έκτακτες περιστάσεις. Οι συνεδριάσεις λάμβαναν τόπο είτε στο λόφο της Πνύκας είτε στην Αγορά και σπανιότερα στο θέατρο του Διονύσου.⁴

Στην Εκκλησία λάμβαναν μέρος όλοι οι Αθηναίοι που είχαν πλήρη δικαιώματα, άρα και δικαίωμα ψήφου. Στην κατηγορία αυτή ανήκαν οι γνήσιοι Αθηναίοι πολίτες, δηλαδή αυτοί που και οι δύο γονείς τους ήταν Αθηναίοι πολίτες («εξ αμφοιν γονέοιν»). Ο όρος αυτός προστέθηκε το 451 π.Χ. έπειτα από ειδικό νόμο του Περικλή.

Ο Λόφος της Πνύκας

⁴ Ρητορικά κείμενα Β τάξης Ενιαίου λυκείου Θεωρητικής κατεύθυνσης, σελ 16-17 (απ' όπου προέρχεται και η φωτογραφία της σελίδας)

Αποκλείονταν από τη συμμετοχή όσοι είχαν κηρυχθεί «άτιμοι», είχαν στερηθεί δηλαδή τα πολιτικά τους δικαιώματα. Η ηλικία που είχε τεθεί ως όριο συμμετοχής ήταν το εικοστό έτος, οπότε είχαν λήξει οι διετεείς στρατιωτικές υποχρεώσεις και το όνομά τους περιλαμβανόταν στους αντίστοιχους εκλογικούς καταλόγους, τους «εκκλησιαστικούς πίνακες».⁵

Κατά κανόνα, η Εκκλησία αποτελούνταν από όλους τους πολίτες. Όμως, οι οικονομικά ασθενείς πολίτες ή όσοι κατοικούσαν σε απομακρυσμένες περιοχές ήταν πρακτικά αδύνατο να μετέχουν σε όλες τις συνεδριάσεις. Αυτό έγινε δυνατό μετά το 400 π.Χ., όταν θεσπίστηκε χρηματική αποζημίωση ενώ αντίθετα ο αριθμός των ευπορότερων μειώθηκε λόγω της αδιαφορίας τους για τη συμμετοχή στα κοινά.⁶

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθούν με συντομία οι αρμοδιότητες⁷ της Εκκλησίας του δήμου. Έτσι, η Εκκλησία του δήμου:

- i. Ψήφισε τους νέους νόμους, αφού προηγουμένως της είχε δοθεί σχετική έγκριση, το «προβούλευμα» από τη βουλή των πεντακοσίων.
- ii. Εξέλεγε ορισμένους από τους αιρετούς ή κληρωτούς άρχοντες και ασκούσε τον έλεγχο της διοίκησης.
- iii. Επέβαλλε την ποινή του θανάτου, της εξορίας, ακόμη και της δήμευσης περιουσίας κατά περίπτωση.
- iv. Αποφάσιζε για τη σύναψη ειρήνης ή την κήρυξη πολέμου.

⁵ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος Α', σελ. 86

⁶ *Ιουλία Βελλισσαροπούλου Καράκωστα, Θεσμοί της αρχαιότητας*, σελ. 146-147

⁷ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος Α', σελ. 86

- v. Έκλεινε συμμαχία με πόλεις-κράτη και όριζε τους αντιπροσώπους που θα έδιναν τους όρκους κατά την υπογραφή της συμμαχίας.
- vi. Εξέλεγε με ψηφοφορία τους πρέσβεις του αθηναϊκού κράτους και τους έδινε οδηγίες για το έργο τους.
- vii. Υποδείκνυε τους στρατηγούς που θα είχαν την αρχηγία των δυνάμεων της πόλης και τους έδινε πληροφορίες για την πολιτική που θα ακολουθούσαν στη μάχη.
- viii. Είχε, τέλος, οικονομικές αρμοδιότητες: προσδιόριζε τα έξοδα του πολέμου, ψήφιζε νόμους οικονομικού περιεχομένου (π.χ.: νόμισμα, τελωνεία, μίτρα και σταθμά).

Βασικό χαρακτηριστικό της λαϊκής συνέλευσης ήταν η ισηγορία ή παρρησία, η ελευθερία δηλαδή στο λόγο. Η ψηφοφορία γινόταν είτε φανερά με ανάταση χειρών (χειροτονία) είτε μυστικά με ψήφο. Οι αποφάσεις (ψηφίσματα) λαμβάνονταν με πλειοψηφία.

Αρμόζει να αναφερθεί πως η Εκκλησία του δήμου είχε πλήρη πολιτική εξουσία από τη στιγμή που οι όροι πόλις και πολίτης ταυτίζονται. Αυτό σημαίνει πως η δημοκρατία είναι άμεση και οι πολίτες αποφασίζουν για τα κρατικά ζητήματα.⁸

⁸ Ιουλία Βελλισσαροπούλου Καράκωστα, *Θεσμοί της αρχαιότητας*, σελ. 146-147

2.ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΟΥ ΕΚΛΕΓΕΙΝ ΣΤΗΝ ΑΠΕΛΛΑ

Η Απέλλα ήταν η συνέλευση των αρχαίων Σπαρτιατών που γινόταν κάθε πανσέληνο. Φαίνεται πως επικράτησε ύστερα από ρήτρα του Λυκούργου το 800 π.Χ.

Το πολίτευμα της Σπάρτης ήταν ιδιόμορφο. Στους αρχαϊκούς χρόνους ο ολιγαρχικός χαρακτήρας του πολιτεύματος περιοριζόταν στην κυριαρχία των Σπαρτιατών πάνω στους είλωτες και τους περιοίκους. Η εσωτερική οργάνωση της πόλης-κράτους πιθανότατα ήταν δημοκρατική. Έτσι, η Σπάρτη ήταν η πρώτη πόλη που εισήγαγε τη δημοκρατία στην Ελλάδα.

Με το πέρασμα του χρόνου οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές επέδρασαν καταλυτικά στη διαμόρφωση του ολιγαρχικού πολιτεύματος⁹ στη Σπάρτη. Ο λαός που κυριαρχούσε την προηγούμενη περίοδο κατέληξε να είναι μια κλειστή, ανώτερη και οικονομικά εύρωστη τάξη που απέκλειε τους οικονομικά ασθενείς από τις συνελεύσεις. Σημαντικό ρόλο στην Απέλλα πλέον έπαιζε ο βασιλεύς, η γερουσία και οι έφοροι.¹⁰

Η Απέλλα δεν αναλάμβανε πρωτοβουλίες για θέματα της πόλης, μπορούσαν όμως οι συμμετέχοντες (τουλάχιστον από τον 5^ο αιώνα και μετά) να συζητήσουν σοβαρά θέματα που αφορούσαν στην πόλη. Η ψήφος αφορούσε την κήρυξη πολέμου, τη σύνταξη συνθηκών ειρήνης και συμμαχίας και στην εκλογή των μελών της γερουσίας και των εφόρων.

⁹ Περισσότερες πληροφορίες για τα ολιγαρχικά πολιτεύματα βλ. Ιουλίας Βελλισσαροπούλου Καράκωστα, *Θεσμοί της αρχαιότητας*, σελ. 144-145

¹⁰ Ιουλίας Βελλισσαροπούλου Καράκωστα, *Θεσμοί της αρχαιότητας*, σελ. 143-144

B. Το δικαίωμα του εκλέγειν στη διεθνή πολιτική σκηνή

Πριν δύο αιώνες η ψήφος ήταν εξαιρετικά σπάνιο προνόμιο, αφού στο μεγαλύτερο μέρος του πλανήτη κυβερνούσαν απολυταρχικά καθεστώτα. Το δικαίωμα ψήφου για όλο τον πληθυσμό άργησε πολύ να έρθει. Χαρακτηριστικό είναι πως μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα καμία χώρα δεν είχε παραχωρήσει δικαίωμα ψήφου σε όλους τους πολίτες της, ούτε και οι ΗΠΑ, η πρώτη χώρα που απέκτησε δημοκρατία μετά την ανεξαρτησία της, στην οποία δικαίωμα ψήφου είχαν μόνο οι λευκοί άνδρες που διέθεταν περιουσία.¹¹

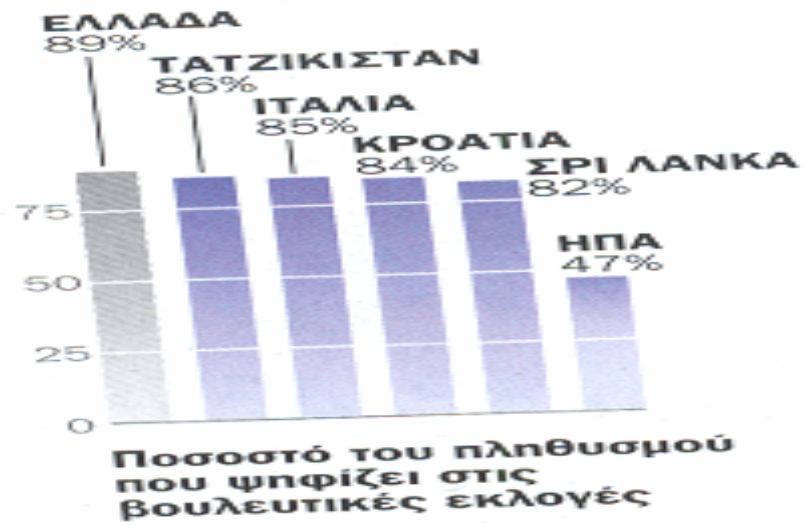
Μετά τις ανακατατάξεις που έφερε ο Α Παγκόσμιος Πόλεμος σε όλα τα κράτη με σημαντικότερη αυτή της κατάλυσης των αυτοκρατοριών, όλο και περισσότεροι αποκτούσαν δικαίωμα ψήφου. Αντίθετα, οι αποικίες των ευρωπαϊκών χωρών που κέρδισαν την ανεξαρτησία τους μετά το Β Παγκόσμιο Πόλεμο κατέκτησαν σταδιακά το δικαίωμα ψήφου.

Σήμερα οι περισσότερες χώρες του κόσμου έχουν κοινοβουλευτική δημοκρατία (117 από τις 192). Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί ότι το δικαίωμα του εκλέγειν και δημοκρατία δεν ταυτίζονται. Η εξασφάλιση του δικαιώματος του εκλέγειν δε συνεπάγεται και εξασφάλιση της δημοκρατίας. Η έννοια της δημοκρατίας είναι πιο σύνθετη και εξαρτάται από την ελευθερία Τύπου και λόγου, την λαϊκή κυριαρχία και το κράτος δικαίου. Απλά η

¹¹ βλ. *National Geographic*, Νοέμβριος 2004, σελ. 8

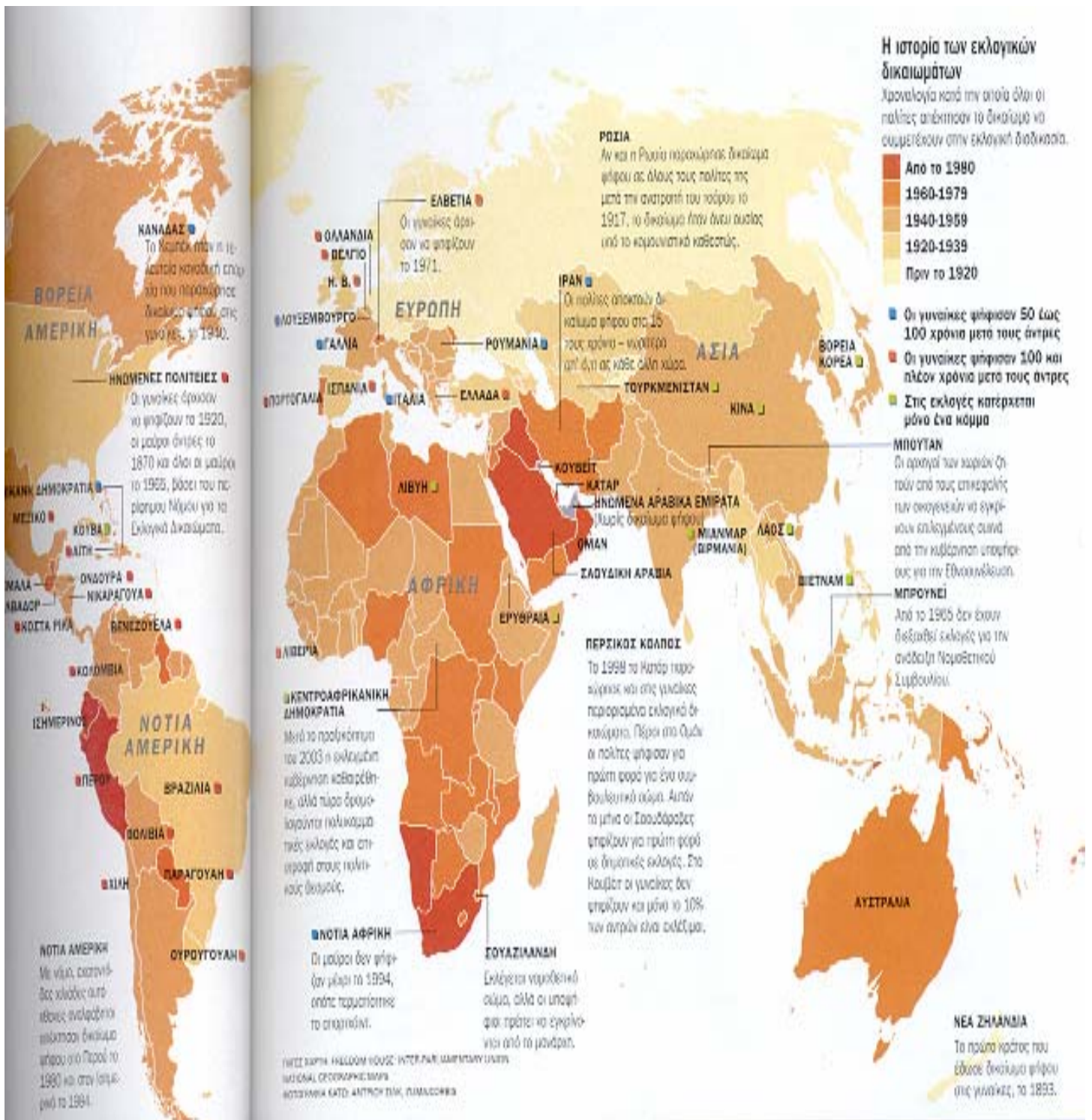
παραχώρηση του εκλογικού δικαιώματος ενισχύει τη δημοκρατία¹².

Η ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ

Τα παραπάνω στοιχεία προέρχονται από το *National Geographic*, Νοέμβριος 2004, σελ.8-9

¹² βλ. *National Geographic*, Νοέμβριος 2004, σελ.8

Ο παραπάνω πίνακας προέρχεται από το *National Geographic*, Νοέμβριος 2004, σελ. 8-9

Γ. Το δικαίωμα του εκλέγειν στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία

Στις 3 Σεπτεμβρίου 1843 ο λαός των Αθηνών εξεγέρθη υπό την καθοδήγηση της στρατιωτικής φρουράς με συνταγματάρχη τον Δ. Καλλέργη, περικύκλωσε τα ανάκτορα και υποχρέωσε τον Όθωνα να αποδεχθεί την παραχώρηση Συντάγματος.¹³ Ο βασιλιάς πιεζόμενος εξέδωσε διάταγμα όπου ζητούσε να συγκληθεί Εθνοσυνέλευση για να τον βοηθήσει στη σύνταξη Συντάγματος.¹⁴

Οι εκλογές για την ανάδειξη της Εθνοσυνέλευσης προκηρύχθηκαν στις 7 Σεπτεμβρίου 1843. Οι εκλογείς καλούνταν να ψηφίσουν την τελευταία εβδομάδα του Οκτωβρίου σύμφωνα με τον ισχύοντα εκλογικό νόμο. Ο νόμος αυτός είχε θεσπιστεί επί Καποδίστρια (4^η Μαρτίου 1829) και καθιέρωνε την «έμμεση και καθολική ψηφοφορία του άρρενος πληθυσμού πάνω από τα εικοσιπέντε χρόνια.»¹⁵ Αυτά ήταν και μέχρι τότε τα προσόντα του εκλογέα.

Το Σύνταγμα του 1844 δεν προσδιόριζε τα προσόντα του εκλογέα. Αυτά προσδιορίστηκαν από τον εκλογικό νόμο της 18^{ης} Μαρτίου 1844 που ήταν επαναστατικός για την εποχή.

Δικαίωμα ψήφου δινόταν σε «όλους τους εντός του βασιλείου γεννηθέντες Έλληνας» που είχαν συμπληρώσει το 25^ο έτος της

¹³ Αλιβιζάτος Ν., *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία*, σελ. 58-59/Αναστασιάδης Γ., *Ιστορία πολιτικών και συνταγματικών θεσμών*, σελ. 128

¹⁴ Αλιβιζάτος Ν., *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία*, σελ. 59: «θέλει συγκαλεσθή Εθνική Συνέλευσις, δια να συντάξωμεν μεθ' αυτής το Σύνταγμα του κράτους.»

¹⁵ Πετρίδης Π., *Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεότερη Ελλάδα (1844-1940)*, σελ. 14

ηλικίας τους και είχαν «ιδιοκτησίαν τινά εντός της επαρχίας», είτε κινητή, είτε ακίνητη, «όπου έχουσιν την πολιτικήν διαμονήν των, ή εξασκούντας εν αυτή οποιονδήποτε επάγγελμα, ή ανεξάρτητον επιτήδευμα.» Εξαίρουνταν: α) «Οι διατελούντες υπό ανάκρισιν επί κακουργήματι», β) «οι προσκαίρως ή δια παντός στερηθέντες κατά συνέπειαν δικαστικής αποφάσεως του δικαίωματος του ψηφοφορείν», γ) «οι στερούμενοι της ελευθέρας διαχειρίσεως της περιουσίας των.»¹⁶ Επίσης κάθε πολίτης όφειλε να ασκεί αυτοπροσώπως το δικαίωμά του.

Σημαντική είναι και η άποψη του Μάνεση¹⁷: η καθιέρωση της έστω καθολικής και κατ'ουσία της άμεσης ψηφοφορίας, την εποχή που δεν υπήρχε παρόμοια ρύθμιση στα προηγμένα κράτη της Δύσης, φανερώνει τη δημοκρατική νοοτροπία του ελληνικού λαού και ορισμένων εκπροσώπων του. Την ίδια εποχή ένας στους δώδεκα Βρετανούς πολίτες είχε το δικαίωμα του εκλέγειν, στη Γαλλία από πληθυσμό 32 εκατομμυρίων μόνο 170 χιλιάδες ψήφιζαν λόγω της τιμοκρατικής ψήφου. Στη Γαλλία η καθολική ψηφοφορία καθιερώθηκε το 1875, στην Αγγλία μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στην Ιταλία το 1912 και στη Σουηδία το 1909¹⁸.

Ωστόσο το Σύνταγμα του 1844 παραβιάστηκε ασύστολα από το μονάρχη και τις κυβερνήσεις

¹⁶ *Ιστορία Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΓ΄, σελ. 112*

¹⁷ Πετρίδης Π., *Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεότερη Ελλάδα (1844-1940)*, σελ. 23

¹⁸ Αλιβιζάτος Ν., *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία*, σελ. 66-67

που διορίστηκαν από αυτόν. Ο εκλογικός νόμος του 1844 είχε και αυτός την ίδια μοίρα και φαινόμενα όπως η συστηματική νοθεία στις κάλπεις ήταν γνωστά στον ελληνικό λαό. Χαρακτηριστική είναι η εικόνα μέσα από την αγόρευση¹⁹ του Δ. Χρηστίδη στα μέσα του 1861: «Παρεβιάσθησαν κυβερνήσεις, κατεπατήθησαν δικαιώματα, ενοθεύθησαν κάλπαι, εξετοπίσθησαν επίσημοι άνδρες, ελογεύθησαν συμπολίται, έγιναν κακά πρωτοφανή, ανήκουστα, με έναν λόγο ο νόμος έχασε πάσαν ισχύν, πας σέβας και ανέλαβε το κράτος αυτού η αυθαιρεσία.»

Το δικαίωμα του εκλέγειν συνέχισε να απασχολεί και μετά την κατάλυση της δυναστείας του Όθωνα, όπως φαίνεται από τις προαναγγελίες της κυβέρνησης που ακολούθησε τον Όθωνα.²⁰ Στο πρώτο δημοψήφισμα της χώρας για την επιλογή βασιλιά της 19^{ης} Νοεμβρίου 1862 είχαν οι άνδρες που είχαν συμπληρώσει το 20^ο έτος της ηλικίας τους και ψήφιζαν φανερά.

Το Σύνταγμα του 1864 καθιέρωνε για πρώτη φορά στα ελληνικά δρώμενα την περιορισμένη (βασιλευόμενη) δημοκρατία. Το άρθρο 21 όριζε ότι όλες οι εξουσίες πηγάζουν από το Έθνος και ενεργούνται με τον τρόπο που ορίζει το Σύνταγμα, καθιέρωνε δηλαδή την δημοκρατική αρχή. Περιορισμοί του εκλογικού δικαιώματος πέρασαν στον εκλογικό νόμο του 1864. Σύμφωνα με το άρθρο 4, «το δικαίωμα του ψηφοφορείν ανήκει εις πάντας τους κατά τους καθεστώτας νόμους πολίτας

¹⁹ Πετρίδης Π., *Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεότερη Ελλάδα (1844-1940)*, σελ. 33

²⁰ Πετρακάκου Δ., *Κοινοβουλευτική Ιστορία*, σελ. 509 επ.

Έλληνας, συμπληρώσαντας το 21^ο έτος της ηλικίας των, έχοντας ιδιοκτησίαν τινά ή μετερχόμενους οιονδήποτε επάγγελμα ή επιτήδευμα.»²¹ Οι άκληροι και οι ανεπάγγελτοι, μαζί με τους παράφρονες, τους καταδίκους, τους υποδίκους για κακούργημα και όσους έχασαν τη διαχείριση της περιουσίας τους, δεν μπορούσαν να ψηφίσουν²².

Αποδιοπομπαίοι του δικαιώματος του εκλέγειν ήταν οι κατώτερης κοινωνικής προέλευσης, δηλαδή οι «ανέστιοι», «φερέοικοι», «επαίτες» και οι «διάγοντες τον υπηρεσιακόν βίον».²³

Επομένως βλέπουμε πως ενώ η ίδια η συνέλευση είχε θεσπίσει την καθολική ψηφοφορία ήρθε σε αντίφαση με την απόφασή της να εισάγει και άλλα προσόντα, τιμηματικού χαρακτήρα. Επιτροπή βουλευτών είχε προτείνει ως προσόντα του εκλογέα την ιθαγένεια και την ηλικία («όλους τους εντός του βασιλείου γεννηθέντες Έλληνας ή τους κτησαμένους το δικαίωμα του πολίτου κατά τους καθεστώτας νόμους και συμπληρώσαντας το 21^ο έτος της ηλικίας τους.») Βέβαια, μια τέτοια πρόταση δεν λήφθηκε σοβαρά υπόψιν.

Έτσι, η συμμετοχή των πολιτών στη συγκρότηση κράτους παρέμενε περιορισμένη. Εξαρτιόταν από την πολιτική επιρροή και κυρίως την ηγεμονία της

²¹ Σωτηρέλης Γ., *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα (1864-1909)*, σελ.169

²² *Ιστορία Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΓ΄*, σελ.241

²³ Σωτηρέλης Γ., *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα (1864-1909)*, σελ.172/βλ. αγόρευση Θ.Δηλιγιάννη σε *Επίσημος Εφημερίς*, τόμος ΣΤ΄

άρχουσας τάξης και ο λαός ουσιαστικά ήταν αποκλεισμένος από τις πολιτικές εξελίξεις.

Η ρύθμιση του εκλογικού δικαιώματος επήλθε με το νόμο ΧΜΗ'/1877 που εκδόθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 17 Σεπτεμβρίου 1877. Ως μοναδικά προσόντα για την απόκτηση της ιδιότητας του εκλογέα είναι η ιθαγένεια και η ηλικία. Στο άρθρο 4 ορίζεται πως το δικαίωμα του εκλέγειν ανήκει σε όλους τους Έλληνες πολίτες που έχουν συμπληρώσει το 21^ο έτος της ηλικίας τους.²⁴ Για πρώτη φορά η εκλογική νομοθεσία είναι σύμφωνη με τη συνταγματική αρχή της καθολικής ψηφοφορίας.

Όσον αφορά το δίκαιο της ιθαγένειας ρυθμιζόταν από το νόμο του 1856 που αντικατέστησε τον ασαφή και ελλιπή νόμο του 1835. Η κτήση της ιθαγένειας γινόταν με δύο τρόπους: τη γέννηση και την πολιτογράφηση.²⁵

Έλληνας ήταν αυτός που είχε γεννηθεί από Έλληνα πατέρα, αυτός που είχε γεννηθεί από Ελληνίδα μητέρα και είχε αναγνωρισθεί από πατέρα, ο γεννηθείς στην Ελλάδα που ήταν αγνώστου πατρός και μητρός, ο γεννηθείς από μητέρα μη Ελληνίδα και από πατέρα μη νόμιμο, εφόσον όμως είχε αναγνωρισθεί από αυτόν.

Η πολιτογράφηση γινόταν υπό ορισμένους όρους και προϋποθέσεις, που διέφεραν μεταξύ «ομογενών» και «αλλοεθνών».

Εκλογική ηλικία ήταν το 21^ο έτος της ηλικίας. Παρά τις αντιρρήσεις κάποιων και κυρίως του Θ. Δηλιγιάννη για τη θέσπιση του 25^{ου} έτους ως εκλογικής ηλικίας, κάτι τέτοιο δεν πέρασε και για περισσότερο από έναν

²⁴ Σωτηρέλης Γ., *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα (1864-1909)*, σελ. 175

²⁵ όπ. παρ. σελ. 177, 178, 179

αιώνα όριο για τη συμμετοχή στο εκλογικό σώμα ήταν το 21^ο έτος. Ο σχετικά πρόσφατος νόμος 1224/1981 μείωσε την εκλογική ηλικία από τα 21 στα 18 έτη διευρύνοντας έτσι τα ηλικιακά όρια του εκλογικού σώματος.

Επίσης, δύο άλλες κατηγορίες²⁶ στερούνταν του δικαιώματος του εκλέγειν: οι ανυπότακτοι (άρθρο 30 του νόμου Ψις'/1878 και άρθρα 28, 153 παρ.1 του νόμου ΑΦΚΗ'/1887) και οι κληρικοί (άρθρα 71/1864 και 99 του νόμου ΧΜΗ'/1877).

Η στέρηση του δικαιώματος από τους ανυπότακτους ήταν μεν αυστηρή αλλά λογική για τα δεδομένα της εποχής. Η στράτευση ήταν υποχρεωτική σύμφωνα με νόμους της στρατολογίας και όχι συνταγματική (όπως από το 1952 μέχρι σήμερα).

Αντίθετα, η εξαίρεση των κληρικών προκαλεί προβληματισμό αλλά είναι σύμφωνη με την αντίληψη της εποχής περί αποκλεισμού των κληρικών από τα κοινά. Αυτή η εξαίρεση καταργήθηκε μόλις το 1954.

Οι ίδιοι όροι περί του δικαιώματος του εκλέγειν ίσχυσαν και στις επόμενες δεκαετίες, αφού στις συνελεύσεις της Βουλής πριν την ψήφιση κάθε Συντάγματος (Σύνταγμα 1864/1911, 1927) καμία ρηξικέλευθη πρόταση δεν έγινε, οπότε και δεν μεταβλήθηκαν οι όροι συμμετοχής στο εκλογικό σώμα.

Χαρακτηριστική περίοδος-πλήγμα για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία ήταν η περίοδος της δικτατορίας του Ι. Μεταξά (1936-1940) στην οποία ο βασιλιάς και ο διορισμένος αρχηγός της κυβέρνησης (και όχι ο πρωθυπουργός) αποτελούσαν το φορέα της

²⁶ Σωτηρέλης Γ., *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα (1864-1909)*, σελ. 194-195

εξουσίας: της νομοθετικής, της εκτελεστικής, της δικαστικής ακόμα και της συντακτικής²⁷. Όσον αφορά στο θέμα της συμμετοχής του λαού, ο λαός συμμετείχε επικουρικά στη διαμόρφωση της εξουσίας και όχι κυριαρχικά, αφού βασική άποψη του Μεταξά ήταν πως ο βασιλιάς ασκούσε την εξουσία.

Στο άρθρο 66 στο Σύνταγμα του 1952 οριζόταν πως η Βουλή αποτελείται από βουλευτές που εκλέγονται με άμεση, μυστική και καθολική ψηφοφορία από τους πολίτες που έχουν με νόμο το δικαίωμα του εκλέγειν.²⁸

Στο Σύνταγμα του 1975 και στο άρθρο 51 παρ.3 ορίζεται ότι οι βουλευτές εκλέγονται με άμεση, μυστική και καθολική ψηφοφορία από τους πολίτες που έχουν το εκλογικό δικαίωμα, σύμφωνα με τον εκλογικό νόμο. Αναφέρεται επίσης ρητά πως ο νόμος αυτός δεν περιορίζει το δικαίωμα του εκλέγειν παρά μόνο στην περίπτωση που δεν έχει συμπληρωθεί το προβλεπόμενο ως κατώτατο όριο ηλικίας, λόγω ανικανότητας προς δικαιοπραξία καθώς και ως συνέπεια λόγω καταδίκης σε ποινικά αδικήματα.²⁹

Η παραπάνω διάταξη παρέμεινε ίδια στα Συντάγματα του 1975/1986 και στο ισχύον Σύνταγμα στο άρθρο 51 παρ. 3, δεν παρατηρήθηκε δηλαδή μεταβολή στα προσόντα του εκλογέα (εκτός από τη μείωση του ορίου της ηλικίας στα 18 έτη που αναφέρθηκε παραπάνω) σε διάστημα 26 ετών. Επομένως, τα προσόντα του εκλογικού δικαιώματος είναι δύο: η ηλικία και η ελληνική ιθαγένεια.

Δ. Το δικαίωμα του εκλέγειν στο ισχύον Σύνταγμα

²⁷ *Ιστορία Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΕ΄, σελ. 383*

²⁸ *Βουλή των Ελλήνων, Το Σύνταγμα της Ελλάδος (Ως ισχύει από 1/1/1952), σελ. 37*

²⁹ *Βουλή των Ελλήνων, Το Σύνταγμα της Ελλάδος και τα βασικά κείμενα λειτουργίας του πολιτεύματος, σελ. 50*

Στο Σύνταγμα του 1975 και στο άρθρο 51 παρ.3 ορίζεται ότι οι βουλευτές εκλέγονται με άμεση, μυστική και καθολική ψηφοφορία από τους πολίτες που έχουν το εκλογικό δικαίωμα, σύμφωνα με τον εκλογικό νόμο. Αναφέρεται επίσης ρητά πως ο νόμος αυτός δεν περιορίζει το δικαίωμα του εκλέγειν παρά μόνο στην περίπτωση που δεν έχει συμπληρωθεί το προβλεπόμενο ως κατώτατο όριο ηλικίας, λόγω ανικανότητας προς δικαιοπραξία καθώς και ως συνέπεια λόγω καταδίκης σε ποινικά αδικήματα.²⁹

Η παραπάνω διάταξη παρέμεινε ίδια στα Συντάγματα του 1975/1986 και στο ισχύον Σύνταγμα στο άρθρο 51 παρ. 3, δεν παρατηρήθηκε δηλαδή μεταβολή στα προσόντα του εκλογέα (εκτός από τη μείωση του ορίου της ηλικίας στα 18 έτη που αναφέρθηκε παραπάνω). Επομένως, τα προσόντα του εκλογικού δικαιώματος είναι δύο: η ηλικία και η ελληνική ιθαγένεια.

Η άσκηση του εκλογικού δικαιώματος είναι υποχρεωτική. Το δικαίωμα του εκλέγειν έχουν οι ενήλικοι Έλληνες και Ελληνίδες, όσοι έχουν συμπληρώσει το 18ο έτος της ηλικίας τους. Οι προϋποθέσεις για την κτήση και την απώλεια του εκλογικού δικαιώματος ορίζονται στον Κώδικα της Ελληνικής ιθαγένειας.

Κατά συνέπεια στερούνται του δικαιώματος του εκλέγειν όσοι, σύμφωνα με τις διατάξεις του αναθεωρημένου Αστικού Κώδικα (άρθρο 128), δεν έχουν τη δικαιοπρακτική ικανότητα. Επιπλέον στερούνται του δικαιώματος αυτού όσοι έχουν καταδικαστεί για εγκλήματα που

³⁰ Βουλή των Ελλήνων, *Το Σύνταγμα της Ελλάδος και τα βασικά κείμενα λειτουργίας του πολιτεύματος*, σελ. 50

ορίζονται από τον ποινικό κώδικα (άρθρα 59-66) και τον στρατιωτικό ποινικό κώδικα.

Η άσκηση όμως του εκλογικού δικαιώματος είναι αδύνατη χωρίς την εγγραφή του εκλογέα στους εκλογικούς καταλόγους η οποία είναι υποχρεωτική. Ο δήμαρχος ή ο πρόεδρος της κοινότητας συντάσσει κάθε έτος από 1η μέχρι τα τέλη Φεβρουαρίου καταστάσεις με τα ονόματα των δημοτών.³⁰ Στη συνέχεια οι νέοι εκλογείς υποβάλλουν δήλωση στο δήμο τους για το εκλογικό διαμέρισμα της προτίμησής τους, διαφορετικά επιλέγει ο δήμος ή η κοινότητα για αυτούς.

Υπάρχουν ωστόσο κατηγορίες πολιτών που δυσκολεύονται να ασκήσουν το εκλογικό τους δικαίωμα και μέχρι πρόσφατα δεν είχαν τη δυνατότητα να το ασκήσουν. Πρόκειται για τους εκτός επικράτειας εκλογείς, τους ετεροδημότες και τους κρατούμενους που δεν έχουν στερηθεί τα πολιτικά τους δικαιώματα.

Για τους Έλληνες μόνιμους κατοίκους του εξωτερικού στο Σύνταγμα (άρθρο 51 παρ. 4 εδ. β) προβλέπεται ότι νόμος ορίζει τα σχετικά με την άσκηση του εκλογικού τους δικαιώματος, η οποία δεν είναι υποχρεωτική.

Οι ετεροδημότες για να ασκήσουν το εκλογικό τους δικαίωμα πρέπει να είναι εγγεγραμμένοι στον ειδικό κατάλογο των ετεροδημοτών και έτσι έχουν την δυνατότητα να ψηφίζουν στον τόπο διαμονής τους.

Τέλος, οι κρατούμενοι που έχουν πολιτικά δικαιώματα είναι εγγεγραμμένοι στους εκλογικούς καταλόγους και έτσι ψηφίζουν στις βουλευτικές εκλογές, τις ευρωεκλογές και στα δημοψηφίσματα στα εκλογικά τμήματα που οργανώνονται στις φυλακές.

³¹ Μαυριάς Κ., *Συνταγματικό Δίκαιο*, σελ. 375-380

E. Η γυναικεία ψήφος

Μελετώντας σε προηγούμενα κεφάλαια το δικαίωμα του εκλέγειν και την καθολική ψηφοφορία στην Ελλάδα, η αναφορά γινόταν στην καθολική ψηφοφορία των αρρένων. Μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα αυτό ήταν αυτονόητο, αφού το δικαίωμα ψήφου για το γυναικείο πληθυσμό ήταν ανύπαρκτο, εκτός ενδεχομένως από ορισμένες κατηγορίες γυναικών και κυρίως τις οικονομικά εύρωστες και καλλιεργημένες.

Η πατριαρχική δομή της ελληνικής κοινωνίας και οι προκαταλήψεις και ανδροκρατικές αντιλήψεις συνέβαλαν στον αποκλεισμό των γυναικών σε όλο τον 19^ο αιώνα.³¹ Σε αυτό σημαντικό ρόλο έπαιξε το γεγονός ότι στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας η Ελληνίδα έμεινε αποκλεισμένη από τα κοινά και μόνο στην Επανάσταση του 1821 γυναίκες αναμείχθηκαν στον αγώνα για την απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό. Αργότερα στο δύσκολο έργο της κρατικής συγκρότησης καμία αλλαγή δεν παρατηρήθηκε στα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών.

Στη Β' Εθνοσυνέλευση η απονομή του εκλογικού δικαιώματος στις γυναίκες δεν απασχόλησε καθόλου τα μέλη που συνεδρίασαν για την ψήφιση Συντάγματος. Το ζήτημα της ψήφου των γυναικών φαινόταν αστείο στους ανθρώπους της εποχής.

³² Σωτηρέλης Γ., *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα (1864-1909)*, *Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας*, σελ. 211

Ωστόσο, η Καλλιρρόη Παρέν διεκδικούσε μέσω της Εφημερίδας των κυριών, της πρώτης φεμινιστικής ελληνικής εφημερίδας, την απονομή πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες. Στον αγώνα της είχε σύμμαχο το Ν. Σαρίπολο που επηρεασμένος από τις διεθνείς εξελίξεις στο θέμα αυτό και από τους ξένους συγγραφείς, τασσόταν ενάντια σε όλους εκείνους που θεωρούσαν ότι ήταν μόνο προνόμιο των ανδρών η συμμετοχή στα κοινά.³² Το κίνημα του φεμινισμού άργησε να έρθει στην Ελλάδα κι εμφανίστηκε αργότερα σε σχέση με άλλα κράτη της Ευρώπης και της Αμερικής.³³ Οι γυναίκες μετείχαν στην κοινωνική ζωή του τόπου ως μέλη φιλανθρωπικών ιδρυμάτων.

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα η κατάσταση άρχισε να μεταβάλλεται. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας, η ανάγκη για εύρεση εργατικού δυναμικού και η δημιουργία νέων επαγγελμάτων οδήγησε στην απασχόληση πολλών γυναικών σε δραστηριότητες εκτός του οίκου. Αυτό έγινε πιο έντονο μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τις δύσκολες οικονομικές περιόδους που ακολούθησαν, όπως το Κραχ της δεκαετίας του 1930. Τότε οι γυναίκες επιτέλους συνειδητοποίησαν πως έχουν μερίδιο στην οικονομική, πολιτική και κοινωνική ζωή της χώρας και όφειλαν να διεκδικήσουν το δικαίωμα για ενεργή συμμετοχή στα κοινά.

³³ Σωτηρέλης Γ., *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα (1864-1909)*, *Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας*, σελ. 213-218

³⁴ Μπεσίλα Μακρίδη Ε., *Η συνταγματική κατοχύρωση της αρχής της ισότητας των φύλων*, σελ. 6-7

Ας δούμε μερικά από τα σημαντικότερα σημεία στην απόκτηση της γυναικείας ψήφου στον 20^ο αιώνα:

- Το 1921 ο τότε πρωθυπουργός της χώρας Δ.Γούναρης υπόσχεται δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες και υποστήριξε σχετική πρόταση στην Γ' Εθνοσυνέλευση, η οποία απορρίφθηκε και προκάλεσε συζητήσεις.³⁴
- Το 1924 η Εθνοσυνέλευση αποφάσισε να παραχωρήσει δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες μετά από μια πενταετία υπό ορισμένες προϋποθέσεις: θα ψηφίζουν μόνο στις δημοτικές εκλογές όσες γυναίκες έχουν συμπληρώσει το 30^ο έτος της ηλικίας τους και γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση.
- Το 1934 240 γυναίκες μόνο ψήφισαν στις δημοτικές εκλογές, καθώς οι αρχές δεν είχαν φροντίσει να συμπεριληφθούν τα ονόματα των γυναικών στους εκλογικούς καταλόγους και εξαιτίας προκαταλήψεων και της έλλειψης μόρφωσης της πλειοψηφίας των γυναικών.
- Το 1945 το Ψήφισμα του Εθνικού Συμβουλίου της ΠΕΕΑ που συνέρχεται στους Κορυσχάδες της Ευρυτανίας διατυπώνει ρητά πως όλοι οι Έλληνες, άνδρες και γυναίκες, έχουν ίσα πολιτικά δικαιώματα.
- Το 1952 ο νόμος 2159 κατοχυρώνει το δικαίωμα του εκλέγειν στις γυναίκες στις δημοτικές και τις βουλευτικές εκλογές. Αποκλείονται όμως από τις

³⁵ www.kethi.gr

εκλογές του ίδιου έτους γιατί οι εκλογικοί κατάλογοι δεν έχουν ενημερωθεί.

- Το 1956 οι γυναίκες ψηφίζουν στις εκλογές.

Η σύζυγος του Σοφοκλή Βενιζέλου ψηφίζει στο εκλογικό τμήμα του λυκείου Ελληνίδων(19/2/1956)³⁶

- Το Σύνταγμα του 1975 κατοχυρώνει την αρχή της ισότητας. Στο άρθρο 4 παρ.2 αναφέρεται πως «Έλληνες και Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις».

Έκτοτε άνδρες και γυναίκες μετέχουν το ίδιο στις εκλογές και οι ψήφοι τους είναι ισοδύναμες.

III.ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Συνοψίζοντας, το δικαίωμα του εκλέγειν δεν παρέμεινε αναλλοίωτο τους δύο τελευταίους αιώνες. Οι όροι συμμετοχής στο εκλογικό σώμα μεταβλήθηκαν κάτω από την επίδραση των εκάστοτε συνθηκών και συγκυριών και συνεχώς

³⁶ Η Μεγάλη ιστορία του 20^{ου} αιώνα, Τόμος 5, σελ.265

διευρύνθηκαν στις κοινωνικές κατηγορίες με αποτέλεσμα να μιλάμε πλέον για καθολική ψήφο σε όλες σχεδόν τις χώρες της Γης.

Τέλος, αρμόζει να γίνει μια μικρή μνεία σε ένα σύνηθες φαινόμενο των καιρών, της αποχής από τις κάλπες. Η άρνηση άσκησης του εκλογικού δικαιώματος συνεπάγεται αδιαφορία για τα κοινά. Ως εκ τούτου, οι πολίτες δεν μετέχουν στη λήψη των αποφάσεων του τόπου τους και αμφισβητείται το περιεχόμενο της δημοκρατίας. Έτσι, όλοι πρέπει να συνειδητοποιήσουμε πως η άσκηση του εκλογικού δικαιώματος είναι υποχρεωτική για να έχουμε μια υγιή πολιτική ζωή.

IV. ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το δικαίωμα του εκλέγειν

Το αντικείμενο της συγκεκριμένης εργασίας είναι η μελέτη του εκλογικού δικαιώματος σε ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής ιστορίας ξεκινώντας από την αρχαία Ελλάδα και φθάνοντας ως τις μέρες μας. Στην προσπάθεια αυτή βοήθησε και η μελέτη των γεγονότων που επηρέασαν την εξέλιξη των όρων συμμετοχής στο εκλογικό σώμα. Τέλος, βασικός σκοπός είναι η συνειδητοποίηση από κάθε αναγνώστη της σπουδαιότητας του εκλογικού δικαιώματος για την υγιή πολιτική ζωή.

V.ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλιβιζάτος Ν., *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία*, τεύχος Α', Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1981, σελ.58-59, 66-67
- Αναστασιάδης Γ., *Ιστορία πολιτικών και συνταγματικών θεσμών*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1993, σελ.128
- Βελλισσαροπούλου Καράκωστα Ιουλία, *Θεσμοί της αρχαιότητας*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1987, σελ. 140-141, 143-147
- Βουλή των Ελλήνων, *Το Σύνταγμα της Ελλάδος (Ως ισχύει από 1/1/1952)*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1964, σελ.37
- Βουλή των Ελλήνων, *Το Σύνταγμα της Ελλάδος και τα βασικά κείμενα λειτουργίας του πολιτεύματος*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1979, σελ.50
- *Η Μεγάλη ιστορία του 20^{ου} αιώνα*, τόμος 5: «Η ανασυγκρότηση-διπολικός κόσμος», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002, σελ.265
- *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε, Αθήνα 1980, τόμος Α', σελ.86
- *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε, Αθήνα 1980, τόμος ΙΓ', σελ. 112, 241
- *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε, Αθήνα 1980, τόμος ΙΕ', σελ.383
- Μαυριάς Κ., *Συνταγματικό Δίκαιο*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2004, σελ.375-380
- Μπεσίλα Μακρίδη Ε., *Η συνταγματική κατοχύρωση της αρχής της ισότητας των φύλων*, Αθήνα 1983, σελ.6-7

- *National Geographic*, Τόμος 13, Τεύχος Νο 5, Νοέμβριος 2004, σελ.16-18 (άρθρο της Κάρεν Ε. Λαγκ με τίτλο Ψήφος στη δημοκρατία)
- Παπαδημητρίου Γεώργιος, *Το δικαίωμα της ψήφου: Η καρδιά του συστήματος των θεμελιωδών δικαιωμάτων*, Ανάτυπο από το Νο Β.τ29ο, Τεύχος 7-8/1981, Αθήνα, σελ.9-10
- Πετρίδης Π., *Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεότερη Ελλάδα (1844-1940)*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1992, σελ.14, 23, 33
- *Ρητορικά κείμενα Β' τάξης Ενιαίου λυκείου Θεωρητικής κατεύθυνσης*, ΟΕΔΒ, Έκδοση Δ', Αθήνα 2002, σελ 16-17
- Σωτηρέλης Γ., *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα (1864-1909) , Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας*, Θεμέλιο-Ιστορική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1991, σελ.169, 172, 175-179, 194-195, 211, 213-218
- www.kethi.gr